

Бектемирова А.К., Жумабаев М., Дюшеева Т.Ж.

КУРМАНЖАН ДАТКАНЫН КЫРГЫЗ ТАРЫХЫНДАГЫ ОРДУ

Бектемирова А.К., Жумабаев М., Дюшеева Т.Ж.

МЕСТО КУРМАНЖАН ДАТКИ В ИСТОРИИ КЫРГЫЗОВ

УДК: 9(С 54)

Кыргыз тарыхында Курманжан датка жөнүндө көптөгөн изилдөөлөр жүрүп, ал жөнүндө ар түрдүү эмгектер жарыяланып келүүдө. 1991-жылы анын 180 жылдык маарекеси өткөрүлүп, музей ачылып, эстелиги тургузулган. Анын жашоосу жана ишмердүүлүгү жөнүндө ар кыл драмалык чыгармалар коюлуп келген. Курманжан датканын элеси улуттук валютабызга да түшүрүлгөн. Бул багытта бир далай эмгектер жасалса дагы, дагы да болсо анын чыныгы бейнесин толук ачылып көргөзүлө элек.

Кыргыз элинде эзелтен эле башка коңшу элдерге салыштырмалуу аял-затынын орду жогору бааланган. Ошондуктан кыргыз аялдарынын ичинен коомдук саясий жашоого активдүү аралашкан инсандар көп чыккан. Алардын бири Курманжан датканын ролу жалпы кыргыз аялзатынын арасында гана эмес өз доорундагы жашап өткөн белгилүү тарыхый инсандардын арасында да өтө жогору болгон. Кокон хандыгынын доорунда датка даражасы (фарсыча *дадхох* – адилетчил деген мааниде) эң жогорку наамдардын бири болгон. Мындай наамды жергиликтүү эл арасында кадыр-барктуу чыгаан инсандарга ыйгарып келишкен. И.Бичуриндин¹ айтуусу боюнча датка хандыктагы генералга тете жогорку чин деген баа берилген. Тарыхта кыргыздардын ичинен чыккан көрүнүктүү инсандар – Ажыбек, Медет, Кедейбай, Сарымсак, Тойчу, Шапак, Алымбек датка даражасын алышкан. Ал эми Курманжанга датка наамы 1863-жылы Бухара эмири Сейид Музаффар тарабынан, 1865-жылы Кудаяр хан тарабынан экинчи жолу ыйгарылган. Падышачылык Россиянын көрүнүктүү аскер башчыларынын бири М.Д.Скобелев 1876-жылы Курманжан датка менен жеке жолугушуп, сүйлөшкөндөн соң, анын акылына, кыраакылыгына баа берип, «Алай ханышасы» деп атаган. Бул Курманжан датканын кадыр-баркынын кыргыздардын арасында гана жогору болбостон, Кокон хандыгы жана падышачылык Россиянын кызматкерлери тарабынан дагы учурунда тиешелүү түрдө баалангандыгын билдирет. Курманжан датканын чыгаан инсан катары калыптанышына күйөөсү Алымбек датканын даражасы, ошол учурдагы тарыхый кырдаал, жеке сапаттарынан сырткары дагы, кыргыз элинин улуттук менталитети, көчмөндүк жашоо турмушун өзгөчөлүктөрү да таасир берген. XIX кылымдын аягында Түштүк жергесинде болгон италиялык саякатчы Феликс Рокка кыргыз аялдарынын орду жөнүндө төмөндөгүдөй белгилеген: «Кыргыз аялынын башына үй

чарбачылыгын кармоо түйшүгү бүт бойдон жүктөлгөн. Малды да өзүнүн күйөөсүн, балдарын карагандай эле карап, сугарып чөп салат. Мүмкүн дал ошондуктан татаал шарттарда, аба-ырайынын катаал учурларында сыналган кыргыз кызы эрктүү, эр жүрөк, чыдамкай болушуп, башка аялдарга такыр окшошпойт. Алар кээде кабелтеңдиги, мүнөзүнүн оордугу менен эркектерге да тең тайлаша кетишет»². Ошондуктан кыргыз элинде Жаңыл Мырза, кыз Сайкал, Курманжан датка сыяктуу эл башында турган аялдар чыгып келген. Алардын ичинен Курманжан датка өзгөчө сөз кылууга татыктуу. Ал өз заманындагы акылдуу, алдыңкы ар тараптуу өнүккөн инсан болгон.

Курманжан датка 1811-жылы төрөлүп, 1907-жылы кайтыш болгон. Ал өзүнүн 96 жылдык өмүрүндө көптөгөн кыйынчылыктарды жана турмуштун бир далай сыноолорун башынан өткөргөн. Анын өмүрү жана ишмердүүлүгүн ачып көргөзүүдө жеке жашоосун бир нече бөлүктөргө бөлүп кароого болот.

Курманжандын Алымбек даткага тийгенге чейинки өмүр баяны боюнча маалыматтар жетишсиз. Бирок көпчүлүк маалыматтарда Курманжандын атасы Маматбай мунгуш уруусунан чыккан карапайым адам болгондугу жана биринчи күйөөсү менен оту күйүшпөй ажырашкандыгы айтылат. Деги эле ошол кезде чыгыштагы мусулман аялы үчүн баш аттоо сейрек көрүнүш болгон. Бул кыргыз салтына дагы туура келген эмес. Мындай кадамга баруу өзгөчө чечкиндүүлүктү талап кылган. Мына ушундай сапатка ээ болгондугу үчүн ал өз тагдыры үчүн күрөшө алган.

1932-жыл Курманжандын тагдыры үчүн чоң өзгөрүүнү алып келген, аны Алайды башкаруучусу Алымбек датка жактырып калып, ага турмушка чыккан. Кээ бир маалыматтарда Алымбек анын кабарын мурда угуп, атайын өзү келип таанышкандыгы тууралуу айтылат. Курманжан дагы Алымбек датканын сунушунан баш тартпастан ага турмушка чыгууга макул болгон. Аны менен 29 жыл чогуу жашаган. Мына ушул кездерден баштап ал Алымбек датканын эң ишенимдүү кеңешчисине айланган жана коомдук ишмердүүлүгү калыптана баштаган. Алымбек датка өз кезегинде бүткүл түштүк кыргыздарынын арасында кадыр-барктуу адам болгон жана Кокон хандыгынын ичиндеги саясий оюндарга активдүү катышып турган. Алымбек датка узак сапарларда жана хан ордодо жүргөн кездерде чарбаны башкарууну Курманжан өз

¹Темиркул Асанов. Датка сөзүнүн мааниси // Кыргыздар. Т. VI. – Б., 2004. – 18.

² Феликс Рокка. Памир жана Алтай кыргыздары // Кыргыздар. Т. I. Б., 2004. – 349-б.

колуна алган. Ал тургай хандыктын ичиндеги саясатка дагы аралаша баштаган. Кокон хандыгына Шералы такка отурган кезде башкалар сыяктуу эле Алымбек датка дагы аны колдоп чыккан. Ал ордого хан менен учурашууга келгенде өзү менен бирге Курманжанды ала келген. Ушул учурда Курманжан Шералынын аялы Жаркын айым менен жакшы мамиле түзүүгө жетише алган жана үзгүлтүксүз байланышта болуп турган³. 1845-жылы алайлык кыргыздар хандыкка каршы көтөрүлүшкө чыгышкан. Көтөрүлүш жеңилүүгө учурап, кокондук миң башы Мусулманкул кыргыздарды катуу жазалаган. Курманжандын кеңеши менен Алымбек датка жазалоодон кутулуп кеткен. Эки жылдан соң хандыктын ичиндеги чыр – чатактарга кайрадан активдүү катыша баштаган. Бирок көп өтпөй 1861-жылы Алымбек датка өлтүрүлгөн. Мурда күйөөсүнүн кеңешчиси катары экинчи планда болуп келген Курманжан эми Алымбек датканын ишин улантууга киришкен.

Күйөөсү өлгөндөн кийин Курманжан бүткүл алайлык жана гүлчөлүк кыргыздарды башкарууну колуна алган. 1864-жылы Кокон ханы Кудаярды колдоо үчүн Бухара эмири Саид Музаффар аскерлери менен Ошко чейин келгенде атайын Курманжан менен жолуккан. Курманжандын жергиликтүү элдин арасындагы кадыр-баркын туура түшүнүү менен ислам жол жоболоруна туура келбесе дагы эмир ага датка наамын берип, өгөй баласы Жаркынбайды Оштун акими кылып дайындаган⁴. Курманжанга датка наамынын берилиши бир жагынан Кокон хандыгынын кызыкчылыгына туура келген. Себеби бир жагынан Россия падышачылыгы тарабынан коркунуч күч алып, экинчи жагынан хандыкка каршы элдик нааразычылыктар күн санап өсүп турган учурда жер-жерлердеги кадыр-барктуу адамдарды өз тарабына тартуу хандык үчүн өтө зарыл болгон. Ушундай татаал кырдаалда элдин түйшүгүн аркалоо өзгөчө көрөгөчтүктү, эрктүүлүктү талап кылган. Ошондой эле Курманжандын датка аталышы кыргыздардын арасында гана эмес, Азияда Чыгышы Кытай, Батышы Аралга чейин тез эле таралып кеткен. Анын аброю мурдагыдан да алда канча көтөрүлүп, ал менен эсептешпеген адам Кокон хандыгында аз эле.

Курманжан датканын өмүрүндөгү кийинки маанилүү учур 1876-жылы Кокон хандыгынын кулашы жана Россия бийлигинин орногон мезгилине туура келет. Курманжандын тун улуу Абдылдабек Кокондогу элдик көтөрүлүш жеңилгенден кийин Алайга чегинүүгө аргасыз болгон. Көтөрүлүшчүлөр кайрадан жеңилүүгө учурап, Абдылдабек Памир тоолору жакка чегинген. Дал ушул мезгилде Курманжан датканын кадыр-баркын, эл арасындагы таасирин падышалык төбөлдөр да өз кызыкчылыктары үчүн пайдаланууга аракет

кылышкан. Алайдагы боштондук күрөштү басып, Абдылдабектин кыймылын тынчтандырыш үчүн орус армиясынын генералы М.Скобелев Курманжан датканы алып келдирип, аны сый-урмат менен тосуп алган. Курманжан датка орус башкаруучулары менен мамиле түзүүдө акыл-эстүүлүктү жана кыраакылыкты көрсөткөн. Бул тууралуу Ташкент шаарында Өзбек Республикасынын борбордук архивинде сакталган Курманжан датканын мөөрү басылган өз катында: «Жандараалы Скөбүл (генерал Скобелев) паша мени өзүнө чакырып алып, мага балдарымды өз мекенине кайтаруумду, алар келип тынч жашай берүүсүнө кепилдик берээрин айтып наасат берди. Жолугушуудан соң мен туш тараптагы уулдарыма кайтып келүүсүн айтып кат жөнөттүм. Уулдарымдын ичинен Абдылдабек бөтөн жерде набыг болуп, калгандары биринин артынан бири кайтып келе баштады... Жарым паша Кауфман төрө өзүнүн убадасы боюнча мага жылына 300 сом өлчөмүндө пенсия бөлдүрүп берип, уулдарымды жергиликтүү башкаруу орундарына коюу тууралуу көргөзмөсүн берди»⁵, – деп баяндалган. Курманжан датканын бул катында баяндалгандай, ал падышалык төбөлдөр менен да тил табышууга жетишкен. Орусиянын үстөмдүгү орногондо Түркстан чөлкөмүнүн тогуз генерал-губернаторун (1876-1907-жж.), Фергана облусунун сегиз аскер губернаторун, Оштун оёзнойлорун, Европадан келишкен ар кыл конокторду Оштон, Алайдан тосуп алып, аларды жогорку деңгээлде коноктой алганы ошол кездеги гезит-журналдарда, саякатчылардын эскерүү китептеринде көп эле жазылган. Мындан Курманжан датканын табийгатынан элчилик жөндөмдүүлүгүнө, интеллектуалдык жогорку деңгээлине ынанууга болот.

1893-1895-жылдары жашы бир топко келип калган датка башынан бир топ оор мезгилдерди өткөрөт. Орусиянын 4 бакылоочуларын өлтүрдү деген күнөө менен анын баласы Камчыбек түрмөгө камалып, дарга асуу менен өлүм жазасына тартылат. Ушул мезгилде Курманжан баласын өлүмдөн алып калуу үчүн көптөгөн аракеттерди жасаса да болбой, Камчыбек дарга асылган. Өз баласынын көз көрүнө даргага асылып жатышы Курманжан үчүн өтө оор болгон. Ошентсе да ал кайрат кылып, балдары Асанбек, Мырзапаяз, Арстанбекти алыска Сибирге кетирбей, эч болбоду дегенде жакын бир жерге которуу үчүн аракет кылган. Курманжан датканын аракетинин натыйжасында генерал-губернатор барон А.Б.Вревский 1897-жылы 28-январда Согуш министрине Курманжан датканын өтүнүчүн, аны колдоп ишенич билдиришкен генерал-лейтанант Корольковдун, Ош уезинин мурдагы оёзнойу генерал-майор Ионовдун жана полковник Громбчевскийдин каттарынын негизинде Махмудбек жана Арстанбектин Түркстанга, өз жерине кайтып келишине жардам беришин суранып кат жазат. Албетте, ошол мезгилде жарым пааша атанган, аймагы жагынан алдыңкы орунда турган

³ Молдокасымов К. Курманжандын көз жашы. – Б., 1991. – 4-б.

⁴ Ювачев.И.П. Курманжан датка Алайлык кара-кыргыздардын канышасы // Кыргыздар. Том I. Б., 2004. – 249-б.

⁵ Молдокасымов К. Курманжан датка // Кыргыздар. Т.7. – Б., 2004. – 69б.

губерниянын генерал-губернатору ар бир адам үчүн ушул сыяктуу өтүнүктөрүн жаза берген эмес болуш керек. Бул да болсо Курманжан датканын ошол доордо ээлеген ордун, анын кыргыздардын гана арасында эмес, падышалык бийлик-төбөлдөрүнүн арасындагы кадыр-баркын да таасын чагылдырат. Бул жерде дагы белгилей кетүүчү нерсе Түркстан чөлкөмүнүн генерал-губернатору С.Х.Духовскийдин жубайы Варвара Духовская «Түркстан эскерүүлөрү» деген китебинде, Ош шаарынан 87 жаштагы (1898-жылы) Курманжан даткага жолукканын, жолугушууда эки баласынын коштоосунда келген датканы античтик Грахтардын энеси Корнелияга окшоштуруп бекеринен жазбаса керек⁶. Анткени Корнелия да өз балдарынан ажыраса да, алар үчүн сыймыктанган кайраттуу аял заты болгондугун тарыхтан билебиз.

1898-жылы Анжиян көтөрүлүшү башталып, көтөрүлүшчүлөрдүн үстүнөн жазалоо жана сот иштери жүргөн. Дал ушул мезгилде Самаркан жана Фергана өрөөндөрүн текшерүү үчүн иш сапары менен келген жаңы жарым паша Духовский туземдиктер менен жер жерлерде жолугушууларды уюштуруп жүрүп отуруп Ошко да келген. Бул жерде ал Курманжан датканын эки уулу менен бирге кабыл алып, бир аз сүйлөшкөндөн кийин, аларга ардак халат тартуу кылып кайтарган. Анткени колониялык бийликтерге уулу Камчыбектин өлүмү үчүн тымызын нааразы болуп калган Алай канышасынын көтөрүлүшкө аралашпай калуусу бийликтегилердин ага карата ишеничин дагы бир жолу бекемдеген. Колониялык бийликтегилер өздөрү белгилеп жазышкандай Курманжан датка жана анын балдары бийликке ак дилден кызмат өтөөлөрүн Камчыбектин кайгылуу өлүмүнөн кийин да уланта беришкен. Булактар күбөлөгөндөй кыргыздардан таасирдүү инсаны Курманжан датка көтөрүлүштүн кесепеттерин даана сезип, көтөрүлүшкө чыгуу жөнүндө чакырыктарды колдобой койгон. Ошол себептүү Алай айылдары көтөрүлүшкө катышпай сыртта калган. Муну менен ал элин жазалоодон аман алып калгандыгы анын акылдуу, көрөгөч инсан экиндин дагы бир жолу тастыктып турат. Бул боюнча тарыхчы А.Авазов Анжиян көтөрүлүшүнө кыргыздардын мамилеси жергиликтүү таасирдүү инсандардын позицияларына жараша жүргөндүгүн баса белгилеген⁷.

Курманжан датканын дагы бир касиеттеринин бири анын энелик улуу касиети. Ал тарбиялаган уулдар өз мезгилинин алдыңкы инсандарынан, журт башкарган билермандардан болушкан. Мында Курманжан датканын таасири зор болгон. И.П. Ювачевдин жазганы боюнча Курманжан датканын

урпактарынын саны көзү тирүүсүндө 183 адамды түзүп, алардын 85и көз алдында каза болгон⁸.

Ошентип, Курманжан датка турмуштун оор сыноолорун б.а. жакшылыкты да жана жамандыкты да көтөрө билген, XIX кылымдагы кыргыздардын аялзатынын арасынан өзүнчө жылдыз болуп суурулуп чыккан зор инсан болгон. Жыйынтыктап айтканда, ал жашап өткөн өмүр, анын ишмердүүлүгү, чыгармачылык жолу келечек муун үчүн өзгөчө сабак.

Адабияттар:

1. А.Авазов. Анжиян көтөрүлүшү. – тарых илим.канд. автореф. – Бишкек, 2005.
2. Молдокасымов К. Курманжандын көз жашы. – Б., 1991.
3. Молдокасымов К. Курманжан датка // Кыргыздар. Т.7. – Б., 2004.
4. Темиркул Асанов. Датка сөзүнүн мааниси // Кыргыздар. Т. VI. – Б., 2004.
5. Ювачев.И.П. Курманжан датка Алайлык кара-кыргыздардын канышасы // Кыргыздар. Т. I. – Б., 2004.
6. Феликс Рокка. Памир жана Алтай кыргыздары // Кыргыздар. Т. I. – Б., 2004.

⁶ Молдокасымов К. Курманжан датка // Кыргыздар. Т.7. – Б., 2004. – 716.

⁷ А.Авазов. Анжиян көтөрүлүшү. – тарых илим.канд. автореф. – Бишкек, 2005.

⁸ Молдокасымов. К. Курманжан датка // Кыргыздар. Т.7. – Б., 2004. – 736.